

SZÁNTÓ DIANA

Másságképek – gondolatok egy kiállítás kapcsán

Nous autres différents, Néprajzi Múzeum, Genf

2005. november–2007. április

2008 az Európai Unió határozata szerint az interkulturális párbeszéd éve lesz. A pusztán tény arról tanúskodik, hogy Franz Boas, Ruth Benedict és Claude Lévi-Strauss gondolatai még ma is időszerűek, hiszen a legtöbb ember számára a kulturális relativizmus korántsem evidencia, mint ahogy az sem, hogy a kultúra olyan valami, ami nemcsak elválaszt, de össze is köt, hiszen ez az a közös alap, amely lehetővé teszi a kölcsönös megértést, a kommunikációt és végső soron az együttélést. Ha a jelenkori világban szétnézünk, minduntalan olyanokkal találkozunk, akik a saját igazságukat kizárólagosan helyezik szembe mások igazságával, és a multikulturalizmus optimizmusát megcáfolva a különbségek legtöbbször fenyegető veszedelemként bukkannak fel a diskurzusokban. Manapság az emberek inkább hisznek Samuel Huntingtonnak, aki a civilizációk küszöbön álló összecsapásával fenyeget, mint Boasnak. Márpedig a meggyőződéseknek ereje van, és ha nem tartjuk kordában őket, könnyen válhatnak önbeteljesítő jóslattá.

Ahogy Clifford Geertz mondja, a relativizmus talán ijesztő perspektíva, de nincs annál ijesztőbb, mint mikor valaki saját relatív pozícióját abszolútként kezeli, saját törvényei, normái szerint ítélve meg a másikat, mintha azok valamilyen társadalmon és emberen felüli kinyilatkoztatás elvitathatatlan igazságai lennének. Tegyük hozzá, az igazán ijesztő az, amikor ennek a valakinek katonai, politikai, gazdasági hatalma is van ahhoz, hogy saját világát rákényszerítse a másokra. És ha még mindig kétségeink lennének, elég, ha Európa modern kori történelmére gondolunk, a felfedezések korától a holokausztig, esetleg azon is túl.

Volt idő, amikor az antropológia nem restelt kiállni a nagyközönség elé, hogy szembe szálljon a gyűlölet, az intolerancia és a készen kapott gondolatok szellemeivel. Lévi-Strauss kis könyve, a *Faj és történelem*, amelyet az UNESCO megbízásából írt 1952-ben, ezt bizonyítja. A jelen helyzetben fontos lenne, hogy az antropológia felfrissítse ezt a hagyományt, és megtalálja azokat a módokat, amelyekkel megszólíthatja a nem hozzáértő érdeklődőket is, hogy érveljen, vitatkozzon és – urambocsá – tanítson. A genfi Néprajzi Múzeum kiállítása, amelyet Lévi-Strauss írása ihletett, ezt a törekvést tükrözi, annak szomorú belátásával, hogy az eltelt alig több mint fél évszázad nem tette idejétmúlta a könyv alapgondolatait.

A kulturális sokféleség megmutatása nem önmagáért való cél. A diverzitás kérdése mögött az emberiség egy ősrégi problémája húzódik meg: a másosság, a másik értelmezése, felfogása, megmutatása, kezelése és megszólítása, a másik és az azonos viszonya.

Ez a modern kulturális antropológia fő témája is. A genfi kiállítás ezért két legyet üt egy csapásra: miközben tükröt mutatva a látogatóknak történelmi távlatokban és nagy földrajzi távolságokat átívelve bemutatja a másokról való gondolkodás univerzális, ugyanakkor kontextualizált alapsémáit, egyúttal bevezető leckét nyújt antropológiából a laikusoknak – magas fokon. Zárójelben, egy ilyenfajta lecke nem lenne talán haszontalan antropológia szakos hallgatóknak sem, akik olvasmányaik legfontosabb fogalmait láthatnák materializálódni meghatározott társadalmi keretekbe és praxisokba ágyazva.

Bábel tornya a kiállítás bejáratánál a különbözőség elburjánzását és káoszba fulladó elhatalmasodását szimbolizálja, a „diverzitás botrányát”. Claude Lévi-Strauss szerint a sokféleség egyszerre átok és az emberiség legnagyobb esélye, a túlélés titka. Könyvében azt igyekszik bemutatni, hogy a történelem kezdetétől fogva miként jártult hozzá a másikkal való találkozás, a csere, az átvétel, a keveredés újfajta kulturális szokások, elképzelések, felfedezések kialakulásához, az emberiség közös tárházának gazdagodásához. A találkozás persze keveredéshez, azaz homogenizációhoz vezet. Szerencsére – és ez a *Faj és történelem* egyik legfontosabb üzenete, megelőzve a globalizációs tanulmányokat – a különbség fennmarad, mert a homogenizációval egyidejűleg folyamatosan újratermelődik újabb és újabb dimenziók mentén. A globalizáció tehát várhatóan nem oldja meg a Bábel óta ránk nehezedő kérdést, hogy mit is kezdünk a sokféleséggel.

A diverzitás elsősorban erőforrás, ám a multikulturalizmus lehangosabb élharcosai sem tagadják le, hogy a sokféleség ellenünk fordulhat, hiszen a másik léte a konfliktus csíráját hordozza, a határ, ami elválaszt tőle, a kirekesztés, a gyűlölet, a háború kiindulási pontjává válhat.

Erre figyelmeztetnek a népnevek, amelyek a csoportoknak arról a rossz szokásáról árulkodnak, hogy hajlamosak egyedül saját magukat teljes értékű embereknek tekinteni, míg a tőlük különbözőt, az idegent nemcsak megvetésükkel sújtják, de végső esetben kétséget támasztanak emberi mivoltukkal kapcsolatban is. A *barbár* eredetileg hangutánzó szó volt, és azokat jelölte, akik nem voltak képesek emberi – vagyis görög – nyelven beszélni, hanem csipogtak, mint a madarak. Az általunk használt *német* szó eredete szintén arra utal, hogy az e névvel jelölt csoport tagjai némák, vagyis nem beszélnek a nyelvünket. A *Deutsh* jelentése ezzel szemben egyszerűen 'nép', mint ahogy a *rom*, az *inuit* vagy a *vajana* elnevezések is – amelyeket e csoportok magukra nézve használnak – 'ember'-t jelentenek.

Ez csak pár példa a sok közül azokból, amelyeket a látogató összegyűjthet, miközben egy furcsa, puha falú alagúton keresztül behatol a voltaképpen kiállítási térbe, hogy ott visszavonhatatlanul szembesüljön azzal, amire már az alagútban is gyanakodhatott: a másokra vetett tekintet sohasem elfogulatlan. Ez a terem alapozza meg a kiállítás voltaképpen alaptémájáról, az etnocentrizmusról való gondolkodást. Az etnocentrizmus az itt megjelenő etnográfiai példák tanúsága szerint is univerzális, a Nyugat a világ többi részéhez képest mégis különleges helyzetben van. Hatalmi pozíciójánál fogva a másokról alkotott képe óhatatlanul visszahat azokra, akiket megnevez és leír. A kiállítás bevallottan európai szemszögből tekinti át az etnocentrizmus kultúrtörténetét, azt mutatva meg, hogy Európa, az európai ember miképpen látta különböző történelmi korszakaiban a nem európai világot, és hogy a másokról alkotott diskur-

zusokba miként keveredtek a kiközösítés, az elnyomás, a kizsákmányolás különböző gyakorlatai.

Az első terem tárlói etnográfiai „furcsaságokat” mutatnak be, különböző társadalmak első látásra talán meglepő kulturális szokásait a higiénia és a testszépítés, az étkezési szokások, a vallás, végül a hatalom és erőszak gyakorlása terén. A látogató szinte hallani véli a háta mögött a felháborodott felkiáltásokat: „Micsoda barbárság!” „Undorító!” „Ezek nem is emberek!” Nem pusztán képzelődésről van szó. Ezek a mondatok valóban elhangzanak, és ismerősségükkel zavarba ejtenek, hiszen nem lehet tudni, azon gúnyolódnak, mennyire képtelenek vagyunk elfogadni a tőlünk különbözőt, vagy egy ismeretlen bolygóról érkező megfigyelő őszinte felháborodását tükrözik, amely elől mi sem tudunk kitérni. Méltán érintve érezhetjük magunkat, mivel a kis kínai cipó mellett, amibe csak egy kínai nő gyermekkortól módszeresen eldeformált lába fér bele, ott látjuk a 19. századi európai diva kínzóeszközre emlékeztető halcsont fűzőjét. És eltűnődhetünk azon, vajon melyik tárgy tanúskodik civilizáltabb szokásokról: a kaloda vagy a villamosszék?

Kívülről nézve, kicsit eltávolodva magunktól érthetővé válik annak az afrikai diáknak a megrökönyödése, aki a temetkezési szokásainkról beszélve azon háborodik fel, milyen tiszteletlenül és főleg felelőtlenül bánunk a halottainkkal. Egy Angliába látogató indonéz pedig azon sajnálkozik, milyen kár, hogy az angol lányok, akik pedig annyira szépek, olyan visszaszítóan piszkosak. Állítása szerint soha nem hallott még undorítóbb szokást, mit a WC-papír használata.

Az arra való képesség, hogy saját magunkat, szokásainkat, társadalmi, kulturális világunkat kis távolságtartással kezeljük, mintegy kilépve önmagunkból rácsodálkozunk magunkra, segít abban, hogy elfogadjuk, de legalábbis megkíséreljük megérteni azt, ami a másokban olyannyira idegennek tűnik. Ez visszafelé is igaz: a másik éppen idegenségével, különbözőségével segít saját magunk jobb megértésében. A kiállítás csak látszólag szól a kultúrák sokféleségéről, valójában rólunk szól.

A következő terembe lépve a másik legijesztőbb arcával találkozunk: a szörnyeteggel. A szörnyetegben nem állatiassága a legfélelmetesebb, hanem az, hogy hasonlít ránk. Ezért aztán felmerül a gyanú, esetleg mi is hasonlítunk rá. A szörnyetegekről való fantáziálásban, a torzszülöttekben való perverz gyönyörködésben az a borzongással teli kíváncsiság fejeződik ki, amellyel az ember saját létének határait pásztázza. A háttér kettős természetéből ered – egyszerre zár le és ereszt át –, hogy ez a portyázás olykor az illuzórikus biztonság érzetét kelti, máskor rémisztő szakadékok előtt nyitja meg az utat. A középkorban – de később is – a torzszülöttestet különös érdeklődés vette körül. Amíg azonban a természet játékaról vagy a gondviselés kiszámíthatatlan útjairól lehet beszélni, nincs szükség általánosításra, egyedi esetekről van szó. Az utazók beszámolóí Homérosztól a reneszánszig hemzsegek azonban az olyan leírásoktól, amelyekben az egyszemű óriások, a mell nélküli nők, a kutyafejű, sőt fej nélküli emberek már mint egy köztes faj képviselői jelennek meg. A középkori világtérképeken Európa biztonságot adó középpontjától távolodva a világot egyre ismeretlenebb és ijesztőbb lények népesítik be. Ezt a világgépet népszerűsítik és terjesztik a korabeli krónikák is. Az emberiség határai ekkor egyértelműen a megszokott, az ismert határaival esnek egybe. Az utazók olykor tárgyakat vagy a helyszínen készített illusztr-

rációkat hoztak magukkal. A macskafejű, sokkarú vagy éppen elefántormányos istenségek ábrázolásai megerősíteni látszanak a másik redukálhatatlan különbözőségéről kialakult elképzeléseket. A falon körbefutó, falusi karneválokon használt maszkok, melyek akár a mi busó maszkjaink testvérei lehetnének, arra emlékeztetnek, hogy a félig emberi, félig állati lények iránti, borzongással teli csodálat az európai folklórnak ma is integráns része.

Amerika „felfedezése”, a fehér ember találkozása az indiánnal a másikhoz való viszony különösen fontos fordulópontja volt. Ami addig evidenciaként élt a fejekben, a másik radikális mássága, most életbevágó filozófiai kérdéssé vált. Halaszthatatlan lett annak kiderítése, vajon az indiánok lélekkel bíró emberek-e, vagy lelketlen állatok, akik csupán külsejükben hasonlítanak ránk. Sepulveda és Las Casas történelmi jelentőségű vitájára 1550-ben került sor. Las Casas győzött, sikerült bebizonyítania, hogy az indiánok emberek. A másság univerzalista felfogásának hívei hatalmas csatát nyertek. Úgy tűnt, mostantól elvitathatatlan, hogy a fajok, tekintet nélkül a fizikai különbségekre, egy közös töről származnak, egy családhoz tartoznak.

Az az örvendetes és elismerésre méltó nagylelkűség, amellyel Európa kitérte karját vadságban élő testvérei felé, sajnos nem jelentett egyértelmű jó hírt az indiánok számára. Mivel bebizonyosodott, hogy lelkük van, állati módon kizsákmányolni nem, tűzzel-vassal megtéríteni azonban lehetségessé vált. A vitatkozó felek ráadásul ügyes megoldást találtak arra a gazdasági problémára is, hogy ha az indiánok nem, vajon ki fog dolgozni a telepesek ültetvényein. Az afrikai rabszolgák behurcolása rövid időn belül általános gyakorlattá vált. Ez azért is volt praktikus, mert az afrikaiak az indiánoknál sokkal jobban bírták a nehéz fizikai munkát és különösen a fehérekkel való kontaktust, amely az indiánok immunrendszere számára a legtöbb esetben végzetesnek bizonyult. A történelmi esetről színdarab, sőt film is készült.

A filmből vett részletek szolgálnak bevezetőként a következő terem anyagához, amely a „felfedezés” következményeivel foglalkozik. Két nagy tárló áll szemben egymással, két világrész, két kultúra vallási, díszítő- és harcművészetének legszebb darabjait csodálhatjuk meg itt. Az egyik oldalon fantasztikus tollkoronák és prekolumbián arany ékszerek, a másik oldalon gyönyörű, gazdagon díszített keresztény kegytárgyak, drága fegyverzetek. Művészi érték szempontjából nehéz lenne sorrendet felállítani közöttük. A párhuzam mégsem tökéletes, mivel a jobb oldali tárló csodálatos tárgyai az indiánoktól elrabort nemesfémekből, drágakövekből készültek. A hódítás szörnyűsége, a megszállók terrorja, az indiánok elnyomása nem múlt el nyomtalanul, ma sem pusztá történelmi emlék, az újkori latin-amerikai nemzetek identitásának fontos része. Ezt mutatják a kortárs dél-amerikai művészek tiltakozó, politikailag elkötelezett alkotásai, amelyek átvezetnek bennünket a következő terembe.

Láttuk, a vallás nem volt igazán segítségünkre abban, hogy legyőzzük a másik leigázásának, megvetésének, eltiprásának kísértését. A felvilágosodás racionalitása új reménnyel kecsegtet: talán majd az ész, vagyis a tudomány szolgálhat ezentúl józan mércéül. A tudomány azonban a 20. század folyamán csúnyán megcsúfolta a belé vetett reményeket. Visszanézve úgy tűnik, nem is valamilyen baleset, óvatlan kisiklás áldozatai lettünk. A darwinista elméletből nem következik egyenes úton a rasszizmus, de a pozitivista emberképbe valamilyen módon bele volt írva már a kezdet kezdetén

az ember tárgyiasításának lehetősége. Az objektivitásra törekvésből egyenesen következett az objektivizálásra való hajlam. És azt, hogy az embereket tárgyként leírjuk, csoportosítjuk és osztályozzuk, már csak egy lépés választja el attól, hogy tárgyként is kezeljük őket, egy gépezet utolsó láncszemeként. A második világháborút követő fájdalmas ébredés és döbbenet sürgetővé tette, hogy a nyugati világ újragondolja az azonosság és különbség kérdéseit, és a természettudósok után a társadalomtudósokra várt az a feladat, hogy állást foglaljanak a kérdésben. Több irányból is jelentős erőfeszítéseket tettek a faj fogalmának dekonstruálására, helyesebben az egységes emberi faj gondolatának helyreállítására. Lévi-Strauss könyve is ebben a tudományos-politikai légkörben született, az UNESCO felkérésére.

A fajelmélet az etnocentrizmus ad absurdumig vitele, a rasszizmus ideológiai megalapozása. Ennek szörnyűségesen logikus kimenetele volt a fajüldözés, az eugenetika és a haláltáborok. De az alsóbbrendű fajokról szóló tudományos és népi elméletek ekkor már hosszú ideje részei voltak az európai gondolkodásnak, és megalapozták a gyarmatosítás gyakorlatát. A gyarmatosító adminisztráció mindazonáltal nem szükségszerűen a fajelméletre alapozva tekintette a gyarmatosítottat alsóbbrendűnek. Sokszor – éppen úgy, mint Las Casas – az emberiség egységességre hivatkozott, amikor hozzánk hasonló, ám elmaradott, felemelésre váró gyermeki lényként írta le a gyarmatosítottat, akit csak a fehér ember jóindulatú tanítása – civilizációs vállalkozása – segíthet kiemelni természeti vagy ahhoz közeli állapotából. Megközelítés (és vérmérséklet) kérdése, hogy ez a természetközelség megvetést, borzadályt vagy csodálatot, vagy – ne adj isten – érzéki vágyat vált-e ki a gyarmatosító társadalomban. Általában mindezek keverékét. Nem kell olyan nagy utat bejárni az 1896-os évtől, mikor Genf kíváncsi polgárai a vidámparkban csodálhatják meg az afrikai falu autentikusan primitív lakóit mint vadakat egy állatkertben, az 1930-as évek Párizsáig, ahol a legelegánsabb lokálokban Josephine Baker dobogtatja meg a férfiszíveket, nagyon is rafinált egzotikusságával.

E két példa, az imperializmus és a faszizmus mementója figyelmeztet arra, hogy sem a partikularizmus, sem az univerzalizmus álláspontja, azaz sem az egységesség hangsúlyozása, sem a különbségek kiemelése (vagy akár ünneplése) nem nyújt automatikusan védelmet a bennünk szunnyadó barbárság ellen. Akármelyik úton induljunk is el, ha végigmegyünk rajta, a végponton könnyen az embertelenség falába ütközünk. A kérdés tehát nem az, melyik tábornak adjunk igazat, sokkal inkább az, hogyan egyeztessük össze az emberiség egységességének belátását a különbségek elismerésével és tiszteletben tartásával.

Itt lehetne nagy szerepe a modern antropológiának, amely maga is korának gyermeke lévén, részben a gyarmatosítással való korai szövetségének, részben a vele való szembefordulásnak köszönheti létét. Bronisław Malinowski, Franz Boas, Marcel Griaule, Clifford Geertz és egy svájci etnológus, Daniela Weinberg nagyon különböző helyekről, nagyon különböző anyagokat gyűjtöttek össze, és nagyon eltérő elméleti keretben próbálták értelmezni tapasztalataikat. A különbözőségek ellenére kutatásaik végső tanulsága egymással összecseng. E szerint a világ kultúráinak gazdagsága nem vezethető vissza semmilyen elsődleges, egyetemlegességre számot tartó mintára. Magyarul nem mi vagyunk a világ közepe, ami szerint minden más megítéltetik. A kultúrák csa-

kis önmagukban, belülről értelmezhető, megértésükhöz azonban időre van szükség, a belső összefüggések lassú kibogozására, és nem utolsósorban a lakmuspapírként funkcionáló antropológusra, aki nemcsak intellektuálisan, de testi jelenlétével és morális-pszichológiai involválódásával is részt vesz a másik megismerésének erőt próbáló folyamatában, amihez a megfigyelt jelenségek fáradhatatlan dokumentálása segíti hozzá. A *potlecs*, a *kula* vagy a kakasviadal intézménye így válik egyszersmind egy bonyolult, lokálisan beágyazott rendszer semmi mással nem összecszerélhető manifestációjává és egy egyetemesen értelmezhető logika partikuláris kifejeződésévé.

Az antropológus is egyszerűsít, általánosít – ezért képes modellek felállítására –, a részt vevő megfigyelés azonban csökkenti azt a veszélyt, hogy saját spekulációi, előítéletei, mástól készen kapott gondolatai alapján mondjon véleményt. Az 1980-as évektől egyre több hang figyelmeztet az antropológiai látásmód, értelmezés és leírás objektivitásának korlátaira, sőt illuzórikus voltára. A kritika jogos, mégis tagadhatatlan, hogy az antropológia a maga tökéletlen eszközeivel sokat tett azért, hogy csökkentse a saját és a másik kultúra közötti távolságot, anélkül hogy megfosztotta volna a másikat egyediségéhez való jogától.

Ilyen értelemben példamutató, sőt alighanem megkerülhetetlen. És még egy darabig várhatóan az is marad, annak ellenére, hogy Malinowski világa vajmi kevésbé hasonlít mai világunkra. Ahhoz, hogy a másikkal találkozzunk, egyre kisebb távolságokat kell megtennünk. A világ zsugorodni látszik, és a különböző már nem egy másik kontinensen várja, hogy felfedezzük, hanem saját lépcsőházunkban ütközünk bele.

A közelség azonban nem jelent kiegyenlítődést. Bár félrevezető napjaink nagy konfliktusait szeptember 11-től Koszovóig kulturális háborúkként beállítani, ahogy azt Huntington teszi, azzal hogy a szembenállásokat pusztán hatalmi harcokként értelmezzük, azt kockáztatjuk, hogy kiöntjük a gyereket a fürdővízzel. Ahogy Appadurai mondja, lehet (sőt valószínű), hogy a kultúra mint olyan nem létezik, azonban tagadhatatlanul hat. Aki ezt a hatást kihagyja a számításból, nemcsak hogy megérteni nem tudja a társadalmi folyamatokat, de következképpen fel sem készülhet következményeikre.

Annak ellenére, hogy a globalizáció nem új keletű jelenség, intenzitásában és hatásában erősödni látszik. Azt mondhatnánk, a globalizáció globalizálódik. A migráció, miközben soha nem látott méreteket ölt (az OMI 2007-ben 192 millió migránst tart számon), egyre nagyobb távolságokat kapcsol össze. A kérdés ma már nem az, akarunk-e multikulturális társadalmat, sokkal inkább az, hogy ha már itt van, mit kezdünk vele.

A magyarok, akik már ma, a külföldiek minimális jelenléte mellett is azt gondolják, hogy a bevándorlás túrhetetlen terheket ró rájuk, várhatóan még csak a jövőben fognak szembesülni azzal, mit jelent, amikor egy ország néhány éven, évtizeden belül alakul át kibocsátó társadalomból befogadó társadalommá. A politikának, bármit állítson is magáról – és ez Magyarországra éppen úgy vonatkozik, mint a többi európai országra – egyre kevésbé az a szerepe, hogy ezt a folyamatot megakadályozza, lelassítsa vagy csatornázza, meg kell elégednie annyival, hogy megfelelő stratégiákat alakítson ki a menedzselésére. Ebbe beletartozik az állampolgárok felkészítése is. Az antropológia ebben partner lehet, ha máshogy nem, azzal hogy továbbra is végzi a dolgát, azaz

dokumentál. Ma már nem szükségszerűen az őserdőben vagy a szavannán, inkább a kórházban, az iskolában, a lakótelepen. A kiállítás vége felé bemutatott antropológiai-film-részletek arról szólnak, hogy a mai európai társadalmakban, különböző kontextusokban milyen egyeztetési folyamatok zajlanak a kollektív és egyéni identitások között a másikkal való együttélés érdekében.

A diverzitásról ma sokan, sokszor, sok helyen beszélnek. Jó lenne azt feltételezni, hogy a 2008-as év esélyt jelenthet arra, hogy olyan programok kerüljenek bemutatásra, amelyek – mint ez a kiállítás – nem elégszenek meg jelszavak hangoztatásával, de gondolkodnak és gondolkodtatnak, valós tapasztalatokra, esettanulmányokra és az antropológia hozzáadott értékére alapozva.